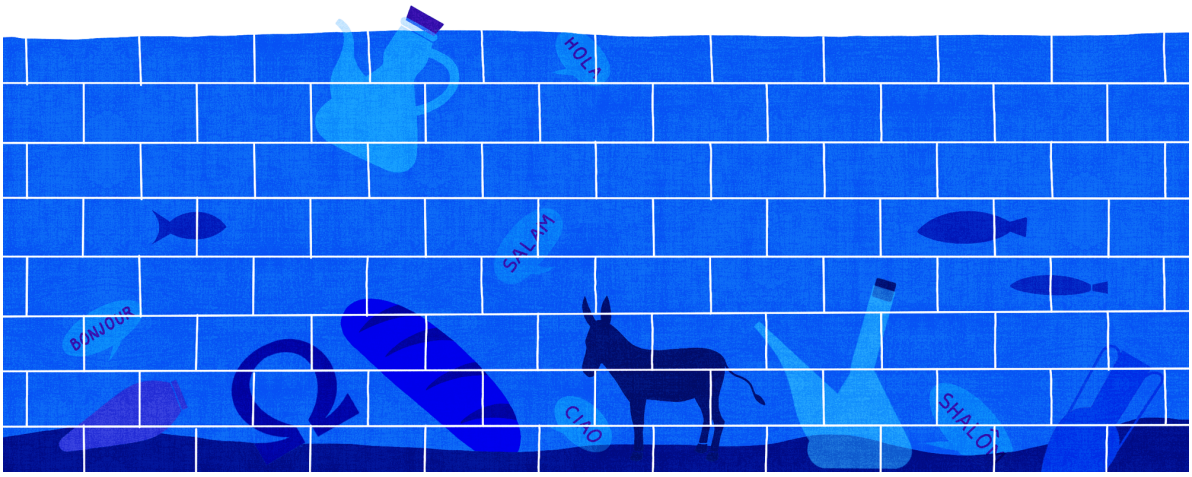
MOSTRA CULTURAL

Tornar a la Mediterrània

Santiago Alba Rico

Il·lustració de Carole Hénaff

El 1904, el genial escriptor Benito Pérez Galdós (1843-1920) va publicar l'única novel·la dels seus indispensables *Episodis Nacionals* que transcorre fora d'Espanya. Es tracta d'Aita Tettauen, la sisena de la quarta sèrie, en la qual, a través dels personatges Juan Santiuste i Mohamed El Nasiry, Galdós narra de manera molt crítica l'episodi colonial anomenat pomposament "Guerra de l'Àfrica": l'enfrontament militar amb el sultà del Marroc que el 1859 portaria a l'ocupació de Tetuan. Si públicament la posició del nostre escriptor en contra de la guerra es farà cada vegada més clara, sobretot a partir de la Setmana Tràgica de Barcelona (1909) —la revolta del poble barceloní contra els reclutaments selectius—, a la seva obra literària aquesta oposició es tradueix en un acostament humà a l'"enemic" i en una irònica incomprensió, arran de terra, dels motius de la guerra, perquè Galdós no veu cap diferència entre els combatents rasos: "Otra cosa les digo para que se pongan en lo cierto al entender de guerras africanas, y es que el moro y el español son más hermanos de lo que parece. Quiten un poco de religión, quiten otro poco de lengua, y el parentesco y aire de familia saltan a los ojos. ¿Qué es el moro más que un español mahometano? ¿Y cuántos españoles vemos que son moros con disfraz de cristianos?". En un altre moment Galdós es refereix a Espanya com "una Berbería bautizada" i insisteix que entre un basc i un andalús hi ha moltes més diferències que "entre el malagueño y el berberisco que ahora van a pelearse por una brizna de honor".

Es pot adduir, és clar, que Galdós està pensant en el llegat de l'Al-Andalus i la història comuna entre Espanya i el nord de l'Àfrica, però amb igual dret podem apuntar a una familiaritat més amplia. Si un malagueny i un marroquí s'assemblen més que un basc i un andalús és per la seva compartida identitat mediterrània. Qualsevol que hagi visitat la Mediterrània oriental —precipitadament anomenat "àrab"— i hagi viatjat després a

l'Amèrica Llatina, descobreix amb perplexitat un salt cultural difícil d'explicar: ocorre que un marroquí o un tunisià, que parlen una llengua diferent, ens semblen més pròxims i comprensibles que un veneçolà o un hondureny, que parlen, com nosaltres, espanyol. Hi ha aquí un doble malentès suscitat per la qüestió lingüística: creiem que l'idioma, sustentat en "plaques materials" subterrànies, aclareix de tal manera als subjectes que tot enteniment és per força verbal i tot distanciament no verbal. D'allà el —diguem-ne així— "vertigen cultural" que ens assalta cada vegada que ens sentim còmodes amb algú que parla en àrab i estranys i llunyans amb algú que parla la nostra pròpia llengua: que parla la nostra pròpia llengua sí, però que ve d'un paisatge, un mar i una taula radicalment diferents. Les paraules són fàcils de traduir: la llum, el vi, l'ametlla i l'oli no.

> Els historiadors han de fer les distincions que siguin necessàries per conèixer millor un espai físic i cultural, però convé recordar també la consciència material, gairebé sempre irreflexiva, dels que l'habiten. L'adjectiu mediterrani defineix una cultura tendencial, de colors, olors i gustos, que s'ha format per tres vies: la naturalesa, el comerç i la guerra

Fernand Braudel, l'indispensable historiador de la Mediterrània, distingia entre dos Mediterranis: el cor, constituït per les "planes líquides" —és a dir, les costes continentals i les illes— i els "confins", entre els quals cal incloure el Sàhara, el mar Negre, els Balcans i l'oceà Atlàntic. Per a Robert Lafont, per la seva part, hi hauria dos Mediterranis separats geogràficament per la cadena dels Apenins, l'Aspromonte i el canal de Sicília: l'oriental, molt més complex en termes orogràfics i geopolítics i que inclouria els Balcans i el Pròxim Orient; i l'occidental, menys treballós, que aniria de Gibraltar a Messina. Els historiadors han de fer les distincions que siguin necessàries per conèixer millor un espai físic i cultural, però convé recordar també la consciència material, gairebé sempre irreflexiva, dels que l'habiten. "L'adjectiu *mediterrani*", diu el lingüista Louis-Jean Calvet a *La Méditerranée, mer de nos langues*, "no defineix una nacionalitat sinó això que jo anomenaré una cultura tendencial, un conjunt de trets que convergeixen i de vegades divergeixen." I afegeix: "no hi ha un passaport mediterrani sinó olors, colors i gustos". Té raó. Ara bé, una vegada acceptada aquesta revelació, un es veu obligat de seguida a abordar aquest misteri mitjançant dos interrogants indissociables. Un: com s'ha format aquesta "cultura tendencial"? Dos: s'ha reforçat o, al contrari, debilitat en els últims anys?

A la primera pregunta es respon molt de pressa: aquesta cultura d'"olors, colors i gustos" s'ha format, fins a constituir un horitzó sensible comú, per tres vies: la naturalesa, el comerç i la guerra.

Comencem per la naturalesa. Com he escrit en una altra ocasió, el sòl mediterrani va fer possible la "invenció" de tres vegetals i cinc animals entorn dels quals va teixir després, durant mil·lennis, una xarxa espessa d'intercanvis, modes de vida, negociacions, mites i

visions. El blat, la vinya, l'olivera. La vaca, la cabra, l'ovella, el cavall, el porc. Aquest pa el nom del qual van pronunciar en frigi, sense haver-lo après, els dos nens de l'experiment cruel d'Amenofis I i que, àzim o fermentat, es beneeix, d'una manera o un altre, a totes les taules, d'Atenes a Tetuan. El vi de Dionís i Noè, però també el d'Abu Nawàs i Rabelais. L'oli d'Atena i d'Isis, dels reis hebreus i del baptisme cristià. I els animals? La vaca associada al naixement mític d'Europa. La cabra Amaltea que va alletar Zeus, la que allotja Satanàs, la de Pan i Juno Sospita. Les ovelles gràcies a les quals va aconseguir Ulisses fugir de Polifem a Creta. El porc alat de Clazòmenes o els que van vèncer a Mègara els elefants d'Antígon. El cavall, en fi, de Posidó, el d'Alexandre, el del Cid, el del Profeta (o l'ase dur i fidel de Sancho Panza i de Yuha). Amb aquests vuit elements essencials, proveïts per una terra generosa i familiar, s'ha trenat un recer compartit que permet que ens moguem per la Mediterrània, d'un país a l'altre, sense que ens sentim mai del tot estrangers. El menjar és la matriu essencial de l'hospitalitat i el vehicle més segur de tota integració social: a partir de matèries primeres semblants els països mediterranis han elaborat variants gastronòmiques en les quals, com ocorre amb les llengües, reconeixem un substrat comú.

Aquests vuit elements han estat objecte, per descomptat, d'un llarg intercanvi comercial entre les dues ribes. Com el mateix nom indica (la "Mediterrània", la interposició aquàtica de la qual és implícita en l'àrab "mutawasit"), els seus habitants, al nord i al sud, van ser sempre conscients de l'existència, a l'altre costat de l'horitzó, d'altres terres simètriques, i això fins i tot abans d'arribar-hi. A les primeres expedicions de cabotatge en paral·lel va seguir l'audàcia dels fenicis, que entre el segle XI i IX a. de C. van viatjar no només al nord de l'Àfrica sinó que van creuar Sicília, Sardenya i el sud d'Espanya; en direcció inversa els grecs, un segle més tard, es van instal·lar al sud d'Itàlia i a Marsella i es van escampar per totes les illes de l'Anatòlia. Mitjançant aquest comerç, que va barrejar els sabers d'ambdues riberes, es van difondre també les llengües —les indoeuropees i les semites— i es van decantar els alfabets, aquest invent mediterrani que, tret de a l'extrem Orient, s'imposarà a poc a poc a tot el món. Les paraules també viatgen i enriqueixen els patrimonis nadius: en àrab "bolígraf" es diu "qalam", que ve del llatí "calamus", que al seu torn procedeix del grec "kálamos", la canya o el jonc; i en totes les llengües romàniques diem "llimona" o "alcohol", termes llegats pels àrabs. Calvet posa un exemple bellíssim d'aquests viatges lingüístics —de vegades d'anada i tornada— de paraules finalment mediterrànies. "Albercoc", no és evident que procedeix de l'àrab? Doncs no. El vocable és originalment llatí (*praecoquum*); del llatí passa a l'àrab *albarquq*, que a través de l'Al-Andalus dona lloc al nostre *albercoc*, que al seu torn es converteix en el francès *abricot*. Molt abans que la globalització capitalista trufés les nostres llengües de paraules angleses, el comerç a la Mediterrània havia mediterraneïtzat els nostres idiomes vernacles, donant-los aquesta forma centenària que avui veuen una mica espellofada o erosionada per la *koyné* consumista i tecnològica.

I després hi ha, com sempre, la guerra. Quan el progrés tecnològic va permetre diferenciar les naus comercials de les naus de guerra, el trànsit es va intensificar en ambdues direccions i amb ambdues intencions. La història de la Mediterrània és una història de conflictes bèl·lics entre imperis marítims. Els perses van creuar a Grècia per l'Hel·lespont al segle V. a. de C.; Alexandre el Gran s'apoderà de tot el mediterrani oriental i de la mateixa Pèrsia cent cinquanta anys més tard. Cartago, del costat africà, i Roma, de

l'europeu, es van disputar la conca mediterrània durant tres segles, fins que l'any 146 Escipió va destruir per sempre el poder púnic. Al segle VIII els musulmans van entrar a Europa a través d'Hispània i després de Sicília; a continuació les croades, en sentit invers, van prendre Jerusalem. Al segle XVI l'imperi otomà, que va arribar a les portes de Viena, es va disputar la Mediterrània amb l'imperi dels Àustria, que va conquerir Tunísia el 1534. Aquestes guerres, alhora polítiques, econòmiques i religioses, van relacionar tràgicament les dues riberes, en un equilibri que, en termes de poder, es va trencar a favor de la Mediterrània europea amb la conquesta d'Egipte per part de Napoleó el 1798. Aquestes guerres, en tot cas, no només van contribuir a barrejar encara més les llengües i les poblacions sinó que van generar un marc de disputa comuna inseparable de l'alta cultura compartida: els musulmans van salvar la cultura grega i els europeus van salvar l'obra d'Averroes, amenaçada pel fanatisme almohade.

Aquests tres factors —materials, comercials, bèl·lics— van assentar el marc sensible d'aquesta "cultura tendencial" citada més amunt. Però la segona pregunta continua sense respondre: aquest món de colors, sabors i gustos familiars, continua existint? Amb més o menys força? Els habitants de la Mediterrània, continuem sent "mediterranis"?

> Les polítiques econòmiques de la UE no només han desplaçat el poder real cap al nord, sinó que han emprès una radical desmediterranització de la Mediterrània. A Europa aquest desarrelament és més que evident en els casos d'Espanya i Grècia

Tinc els meus dubtes. Pensem, d'una banda, en la importància decreixent dels vuit elements essencials de la nostra materialitat comuna (el blat, l'olivera, la vinya, la vaca, l'ovella, la cabra, el cavall). Les polítiques econòmiques de la UE no només han desplaçat el poder real cap al nord (Alemanya) sinó que han emprès una radical desmediterranització de la Mediterrània. A Europa aquest desarrelament és més que evident en els casos d'Espanya i Grècia, els sectors agropecuaris dels quals han estat desmantellats —en favor del sector serveis— o lliurats a la gran indústria de l'alimentació. Hem substituït les hortes per autopistes, els boscos per aeroports, les barques de pesca per gratacels, els bars i tavernes per cafeteries i "àrees de servei" —els "no llocs" de la modernitat, segons la caracterització de l'antropòleg Marc Augé. L'expressió més tràgica i eloqüent d'aquesta desmediterranització és l'extinció dels ases, motor fins fa molt poc de la nostra economia, la població de la qual ha passat en tot just seixanta anys de 700.000 exemplars a tan sols 30.000. El burro, l'animal més familiar, intel·ligent i valent, s'ha convertit en quelcom més rar que un dinosaure; fins al punt que un nen europeu s'emociona avui menys amb *Platero*, al qual no coneix ni comprèn, que amb un Tiranosaure rex, que va desaparèixer fa 65 milions d'anys.

Però no només s'ha desmediterranitzat Europa. El mateix passa amb la Mediterrània sud. La ruptura de l'equilibri mil·lenari abans citat, bèl·lic i comercial, en favor d'unes relacions de poder desiguals d'ordre neocolonial ha acabat per imposar aquest mateix model a la

ribera meridional. Com a prolongació del domini colonial del segle XIX i de la primera meitat del XX, Europa i els EUA han buscat deslliurar-se també de la resistència mediterrània en aquesta part del món: des de la Conferència de Barcelona el 1995 fins a la Unió per la Mediterrània de 2010, tota una sèrie d'iniciatives i negociacions van provar d'estendre la desmediterranització a l'Àfrica i el Pròxim Orient; en nom de la cooperació, acords firmats amb dictadors locals a l'esquena de les poblacions van buscar garantir als inversors europeus el clima de seguretat i lliure mercat propici als grans guanys. Això requeria dels governs implicats bàsicament dues coses: ajuda en la repressió de l'"emigració il·legal" o, el que és el mateix, en l'acumulació de cadàvers a la fossa comuna; i liberalització de l'economia o, el que és el mateix, augment de la pobresa i l'atur i, per tant, dels motius per llançar-se al mar.

Ara que es compleixen deu anys de les mal anomenades "revolucions àrabs", és necessari recordar que aquests moviments populars que van sacsejar la zona el 2011 tractaven en realitat de remediterranitzar el nostre espai comú; i de fet són inseparables de les rèpliques sísmiques que es van produir a Espanya, amb el 15-M, però també a Grècia, a Itàlia i a Turquia. Aquesta "revolució mediterrània" va intentar, en efecte, reequilibrar "la cultura tendencial", no per invertir la relació de forces sinó per recordar l'existència d'aquest espai comú, i del seu potencial transformador, que els mateixos europeus estaven i estem cedint. Les revolucions i revoltes de 2011 van servir per fer caure dictadures i qüestionar dependències colonials, sí, però també per treure a la llum la diversitat cultural d'un món mediterrani una mica sufocat o enfosquit per l'Islam i el nacionalisme àrab: dels kurds als berbers, sense oblidar-nos de les dones, la Mediterrània sud es va posar dempeus per dibuixar l'esbós d'un nou subjecte mediterrani, despossseït dels clixés de combat i abocat sobre marcs identitaris no religiosos i no nacionalistes: la comunitat, en efecte, d'una "cultura tendencial".

Tunísia, el país on visc, sempre va ser més conscient d'aquesta dimensió mediterrània a raó de la seva pròpia història, però el cert és que, després de la revolució del 14 de gener de 2011, va viure una eclosió d'autoconsciència alliberadora, traduïda, per exemple, en una reivindicació del "dialecte" tunisià i la seva promiscuïtat morfosemàntica, així com en una reflotació de l'element berber, esborrat pel jacobinisme de Bourguiba. L'any 2012, el jove Habib Sayah, jurista i director de l'Institut Kheireddine, es preguntava en un article: "És Tunísia un país àrab?". I responia de manera taxativa: "la llengua i la cultura tunisianes, que ja no eren àrabs al final de l'Edat Mitjana, s'han enriquit a través de mil influències, per arribar a ser úniques, originals i sobretot mediterrànies". Per la seva part, el també jurista i exdiplomàtic Farhat Othman, criticant el 2014 l'article de la nova constitució relatiu a la identitat tunisiana, escrivia: "abans de ser magribina, Tunísia és mediterrània". I afegia: "els càlculs polítics no han canviat res: la Tunísia àrab i musulmana és també d'entrada, històricament, berber i mediterrània".

> La Mediterrània torna a ser "il mare di mezzo": un mar que mai abans en la història no va ser tan difícil creuar i que s'ha convertit en l'Auschwitz submarí de l'Europa desmediterranitzada, intolerant

> i suïcida

La derrota d'aquestes revolucions retorna aquesta zona del món, deu anys després, al litigi estèril, molt funcional per als interessos de l'economia global, entre una minoria islamista radical i una minoria neoliberal, dues forces incompatibles amb la "cultura tendencial" de la Mediterrània i les seves "olors, colors i gustos", bastidor sensible de totes les diferències i tots els parentius. La Mediterrània torna a ser "il mare di mezzo", el "mar que és al mig", segons el títol del gran llibre del periodista Gabriele del Grande sobre la migració clandestina: un mar que mai abans en la història no va ser tan difícil creuar i que s'ha convertit en l'Auschwitz submarí de l'Europa desmediterranitzada, intolerant i suïcida.

Santiago Alba Rico

Santiago Alba Rico és escriptor i assagista. Va estudiar Filosofia a la Universitat Complutense de Madrid. Als anys vuitanta va ser guionista del mític programa de televisió *La bola de cristal*. Ha publicat més d'una vintena de llibres sobre política, filosofia i literatura, així com tres contes per a nens i una obra de teatre. El seu assaig, *Las reglas del caos*, va ser finalista del premi Anagrama 1995. Des de l'any 1998, viu centrat en el món àrab, i ha traduït al castellà el poeta egipci Naguib Surur i també el novel·lista iraquià Mohammed Jydair. Durant anys ha fet classes de literatura a l'institut Cervantes. Els seus últims llibres són *Ser o no ser (un cuerpo)* (Seix Barral, 2017), *Todo el pasado por delante* (Los libros de la catarata, 2017) i *Nadie está seguro con un libro en las manos* (Catarata, 2018). Col·labora habitualment amb diversos mitjans de comunicació com Público, Cuarto Poder, CTXT, Diari ARA o El País, entre d'altres. L'any 2019, sota el títol *Última hora*, va recollir les seves col·laboracions radiofòniques amb el programa Carne Cruda.